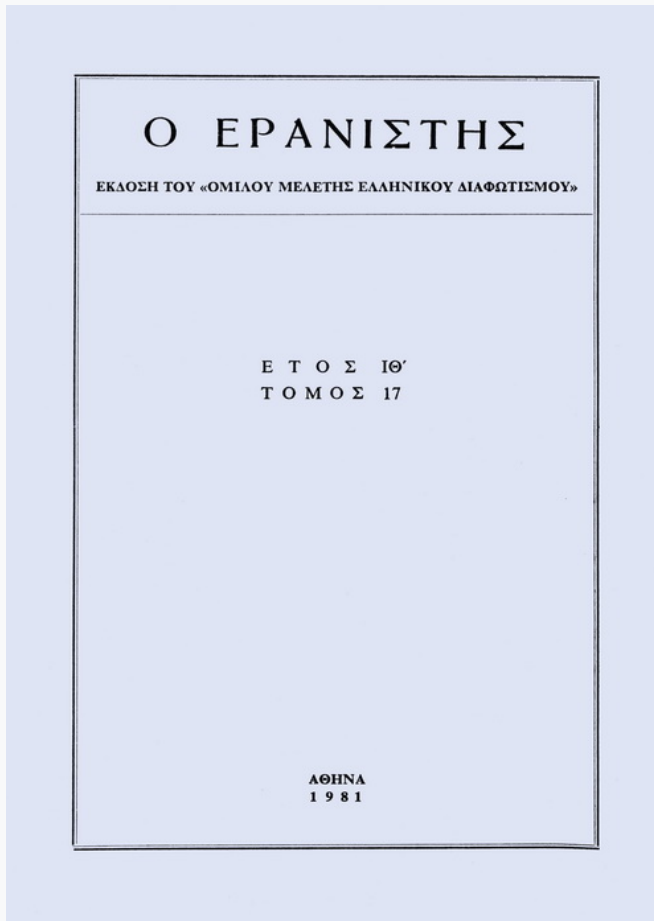

The Gleaner

Vol 17 (1981)

Για τις πρώτες δημοσιεύσεις του επιγράμματος των Ψαρών (1857)

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.311](https://doi.org/10.12681/er.311)

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (1981). Για τις πρώτες δημοσιεύσεις του επιγράμματος των Ψαρών (1857). *The Gleaner*, 17, 179–186. <https://doi.org/10.12681/er.311>

**ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ
(1857)**

“Ὡς τὴ χρονιά, τὸ 1945, ποὺ ὁ Ν. Βέης ἐντόπισε στὸ φυλλάδιο τοῦ Ν. Κοτζιᾶ, «Ἐπανόρθωσις τῶν ἐν τῇ Σ. Τρικούπη ἱστορία περὶ τῶν Ψαριανῶν πραγμάτων ἱστορουμένων», Ἀθήνα 1857, τὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ σολωμικοῦ ἐπιγράμματος γιὰ τὴν καταστροφή τῶν Ψαρῶν¹, στὴ βιβλιογραφία τοῦ ποιητῆ εἶχε, νωρίτερα ἀκόμη, καταχωριστεῖ ἕνας τίτλος, ποὺ μετέθετε ἤδη τὸν χρόνο τῆς πρώτης δημοσίευσης ἀπὸ τὸ 1859 (ἐκδοση τῶν Εὐρισκομένων) στὸ «1858»². Κι ἂν ἡ ἀναγραφή αὐτὴ, γιὰ τοὺς χρήσιμους καρπούς ποὺ ἀσφαλῶς θὰ προκαλοῦσε ἡ παραπέρα διερεύνησή της, διέφυγε τὸ ἔμπειρο μάτι τοῦ Βέη, κι ἂν ἐξᾴλλου τὸ εὕρημά του ἐπισκιαζόταν ἀπὸ ἕνα εὐκολοαπόδεικτο λάθος — τὸ ἀντιρρητικὸ τοῦ καθηγητῆ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας δὲν ἐκδόθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σολωμοῦ (9 Φεβρουαρίου 1857) ἀλλὰ τουλάχιστο τὸν Ἀπρίλιο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μνηολόγηση τοῦ Προοιμίου τοῦ βιβλίου³—, ἄλλες ἀβλεψίαι ποὺ ἡ ἀφετηρία τους βρίσκεται στὶς πρώτες συλλογές τῶν σολωμικῶν ποιημάτων καὶ ποὺ συνεχίστηκαν ὡς τοὺς καιροὺς μας — χωρὶς ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ διαδοχικὰ κληρονομούμενη παραδρομὴ — καθυστέρησαν κατὰ ἕνα αἰῶνα περίπου τὴ χρονολογικὴ μετάθεση ποὺ ὑπέδειξε ὁ Ν. Βέης. Ἐξηγοῦμαι. Τὴν 1 Ἰουνίου τοῦ 1857, σχεδὸν παράλληλα μὲ τὴ δημοσίευση Κοτζιᾶ, στὴν «Πανδώρα», τὸ περιοδικὸ ποὺ καὶ πρὶν ἀλλὰ καὶ ἀργότερα φιλοξένησε ἀνέκδοτα ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ σταλμένα ἀπὸ ἀνώνυμους καὶ ἐπώνυμους φίλους του, ἐβλεπε ζαχνὰ τὸ φῶς τὸ ἐπίγραμμα, αὐτὴ τὴ φορὰ χάρις στὸν Νικόλαο Κατραμῆ. Ὁ ζακυνθινὸς ἱερομένος καὶ λόγιος τὸ παρενέβαλλε μέσα

1. «Γύρω στὸ σολωμικὸ ἐπίγραμμα τῶν Ψαρῶν», *Νέα Ἑστία* 38 (1945) 1089.

2. Γ. Βαλέτα, «Συμβολὴ στὴ σολωμικὴ βιβλιογραφία», *Γενικὴ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* 2 (1935) 119, ἀριθ. λήμματος 11: «1858. Πανδώρα 8 1858 σελ. 329α [Ἡ καταστροφή τῶν Ψαρῶν]». Γιὰ τὴν περιγραφή αὐτὴ βλ. τὴ σημ. 11.

3. «Ἐγράφη ἐν Ἀθήναις κατὰ μῆνα Ἀπ. ἔτους 1857», Ν. Κοτζιᾶς, *δ.π.*, σ. 3.

σ' ένα ιστοριοδιφικό μελέτημά του, πρόσφορο πλαίσιο για μιὰ τέτοια παρουσίαση. Ἰστορώντας τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Ἰωάννη Βαρβάκη, πού εἶχαν συνδεθεῖ μετὰ τὴν Ζάκυνθο, καὶ μνημονεύοντας τὴ διαθήκη τοῦ ψαριανοῦ μεγαλέμπορου πού διατρέκωνε τὴ μέριμνά του γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του ὅσοι, πρόσφυγες μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1824, ἀναζητοῦσαν νέα πατρίδα ἄλλοῦ, ἀνακαλοῦσε στὴ μνήμη τὸ τραγικὸ γεγονός καὶ παρέπεμπε χωρὶς ἄλλα ἱστορικὰ παραπληρώματα στὴ μούσα τοῦ Σολωμοῦ: «...ἔδωκεν αἰτίαν εἰς τὸν νέον τῆς Ἑλλάδος Τυρταῖον τὸν Σολωμόν, διὰ τοῦ ἀνεκδότου περὶ Ψαρῶν ποιήματος αὐτοῦ καλλικελάδως νὰ ἐκφέρῃ:

*«Σ' τῶν Ψαρῶν τὴν ὀλόμανρη ῥάχη
Πεοπατῶντας ἢ δόξα μονάχη
Μελετᾷ τὰ λαμπρὰ παλληκάκια
Καὶ εἰς τὴν κόμην στεφάνι φορεῖ,
Γεναμένο ἀπὸ ἄλγα χορτάρια
ἽΠοῦ εἶχαν μείνει στὴν ἔρημη γῆ»⁴.*

Μιὰ ἀρχικὴ παρατήρηση. Κατραμῆς καὶ Κοτζιάς μιλοῦν καὶ οἱ δύο ἀπερίφραστα γιὰ ἀνέκδοτο ποίημα⁵. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ πρῶτος γράφοντας τὸ μελέτημά του στὴ Ζάκυνθο τὸ Μάιο τοῦ 1857 ἀγνοοῦσε τὸ βιβλίον τοῦ δευτέρου πού τὴν ἴδια περίπτου ἐποχὴ κυκλοφοροῦσε στὴν Ἀθήνα. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ αὐτό, ἡ ρητὴ δῆλωσή τους προϋπέθετε ἀναμφίβολα μιὰ κάποια βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα. Πόσο ὅμως ἀσφαλῆς μποροῦσε νὰ ἦταν, ὅταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Ἕγνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», ὅλα τὰ ἄλλα ποιήματα πού εἶχαν δημοσιευθεῖ ὅσο ζοῦσε ὁ Σολωμός, βρίσκονταν διάσπαρτα σὲ διάφορα περιοδικά, ἐφημερίδες καὶ ἀνθολογίες τῆς ἐποχῆς⁶; Ἡ μήπως στὴ δῆλωσή τους πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὑπόκειται κάποιο κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς; Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν θὰ προτεῖναμε παρὰ μιὰν ἐκδοχὴ, μολονότι πάσχει ἀπὸ ἀποψη χρονολογικῶν διακριβώσεων, νὰ εἶχαν δηλαδὴ ἤδη στὰ χέρια τους τὴν πρώτη μεταθανάτια συλλογὴ σολωμικῶν ποιημάτων, τυπωμένη τὸ 1857 στὴ Ζάκυνθο, τὴν ἔκδοσι Ροσόλιμου: τὸ ἐπίγραμμα

4. «Ἡ ἀποβίωσις τοῦ Ἰωάννου Βαρβάκη», *Πανδώρα* 8 (1857-58) 110.

5. Ὁ Ν. Κοτζιάς, ὁ.π., σ. 5, σημ. Πβ. Ν. Βέης, ὁ.π., σ. 1089.

6. Βλ. Ν.Β. Τωμαδάκη, *Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ*, Ἀθ. 1935, σ. IX-XV, καὶ ἀναλυτικότερα, γιὰ τὰ ἐπιμέρους ποιήματα, τίς σημειώσεις τῶν Ἀπάντων Δ. Σολωμοῦ, ἔκδ. Λ. Πολίτη, δ' ἀνατύπωσις, «Ἰκκρος» 1979, σ. 327 κ.έ.

τῶν Ψαρῶν λείπει ἀπὸ τῆ συλλογῆ⁷. Ὡστόσο ἄς μὴν παραβλέψουμε καὶ κάτι ἄλλο ἀναφορικὰ τουλάχιστο μὲ τὸν Κατραμῆ. Συνδεδόμενος ἄμεσα μὲ τὸν Σολωμὸ καὶ τὸν κύκλο του τῆς Κέρκυρας εἶχε δώσει, μῆνες νωρίτερα, ἀναμφισβήτητες ἀποδείξεις τῆς πληροφοριακῆς του ἐπάρκειας γιὰ τὰ σολωμικὰ πράγματα: στὸν ἐπιμνημόσυνο λόγο του στὴ Ζάκυνθο (Φεβρουάριος 1857), τὸ ἐγκώμιο τοῦ ποιητῆ τὸ θεμέλιωνε τόσο στὰ «ὀλίγα ἐκδοθέντα» ὅσο καὶ στὰ «οὐκ ὀλίγα» ἀνέκδοτα ποιήματά του, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀπαριθμοῦσε καὶ τὰ Ψὰρὰ (αὐτοῦ Λάμπρου, τῶν Ψαρῶν, τοῦ Μεσολογγίου, τῆς Σεβαστουπόλεως)⁸.

Τὸ δεῦτερο σχόλιο ἔχει νὰ κάνει μὲ στιχουργικὰ ζητήματα. Οἱ δύο δημοσιεύσεις παρουσιάζουν μεταξὺ τους φωνητικὲς παραλλαγές. Στὸν Κοτζιά π.χ. ἀποφεύγονται οἱ συνιζήσεις: *Κί' εἰς τὴν κόμη* (χωρὶς τελικὸ ν), *π' οὐχαν*, ἐνῶ ὁ μετοχικὸς τύπος *γεναμένο* τῆς ἐκδόσεως Κατραμῆ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν κοινότερο *γνωμένο*. Ἐχομε ἀσφαλῶς ἐδῶ τὴν πρώτη μαρτυρία γιὰ τὴ διπλὴ παράδοση καταγραφῆς, ποὺ σημάδεψε καὶ τὴν παραπέρα τύχη τοῦ ἐπιγράμματος.

Στὸν τόμο 1857-58 τῆς «Πανδώρας» δύο ἀκόμα φορές θὰ γίνεи λόγος γιὰ τὸ ἐπίγραμμα, τὴ μία μάλιστα θὰ συνοδευτεῖ καὶ μὲ νέα δημοσίευση: στὶς 15 Ὀκτωβρίου 1857 ὁ Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, γιός, τὸ καταχώριζε σὲ βιβλιοκρισία του γιὰ τὰ «Μνημόσυνα» τοῦ Βαλαωρίτη, ὄχι φυσικὰ χωρὶς αἰτία. Στὴν ἀρχαικότητα καὶ τὸν ἐλεγειακὸ του χαρακτήρα ἀναγνώριζε τὴν ἐπιβίωση τοῦ κλέφτικου τραγουδιοῦ, θέμα ποὺ τὸν ἀπασχολοῦσε γενικότερα στὴν κριτικὴ τῶν «Μνημοσύνων». Ἡ παρά-

7. *Συλλογὴ τῶν γνωστῶν ποιημάτων τοῦ Ἰαπότ. Διονυσίου Κομ. Σολωμοῦ*. Τὸ βιβλίον, ἀπ' ὅσο μὲ βοήθησαν οἱ ἀναζητήσεις μου σ' αὐτὸ τὸ χωρὸν, δὲν ἀναγγέληθηκε οὔτε μνημονεύθηκε στὶς στήλες τοῦ τύπου τῆς ἐποχῆς, ἑπτανησιακοῦ καὶ ἐλλαδικοῦ, ἔτσι ποὺ νὰ παρουσιάζεται ἀδύνατος ὁ ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς κυκλοφορίας του. Νὰ κυκλοφοροῦσε ἀπὸ τὸν Μάρτιο κιόλας, σύμφωνα μὲ μιὰν ἐκδοχὴ ποὺ ἔχει διατυπώσει ὁ Γ. Βαλέτας; Βλ. «Κριτικὰ στὸ Σολωμὸ», ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Φιλολογικὸ Νέο Κόσμος* 5 (1935) 165. Αὐτὸ θὰ ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴ δική μας ὑπόθεση, ἀλλὰ προσκρούει στὴ ἴδια τὰ πράγματα, ὅπως ἄλλωστε τὸ παραδέχτηκε ὁ συγγρ. λίγο ἀργότερα στὴν *Καθημερινή* τῆς 26.8.1935, σ. 3 (Φιλολογικὴ σελίς). Ἡ ἄποψη τοῦ Γ. Σπικαλιῦ ὅτι πρώτη ἐκδοσὴ τῶν σολωμικῶν ποιημάτων εἶναι ἡ ἀθηναϊκὴ τῶν Ε. Μανταβίνου καὶ Γ. Δαλλαπόρτα, ἐπίσης τοῦ 1857, καὶ σύγχρονη μ' αὐτὴ ἡ ἐκδοσὴ Ροσσόλιμου, διατυπώνεται ἀτεκμηρίωτῃ βλ. «Ἐλεγχοὶ τῶν ἐκδόσεων ποὺ ἔγιναν ἵσαμε σήμερα τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ», *Νέα Ζωή* 11 (1922-23) 80. Γιὰ τὸ πότε κυκλοφόρησε ἡ ἀθηναϊκὴ ἐκδοσὴ βλ. σημ. 21.

8. *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν διάσημον τῆς νέας Ἑλλάδος ποιητὴν Κομ. Ἰαπ. Διονυσίου Σολωμόν, Ζάκυνθος 1857*, σ. 11.

θεση του επιγράμματος επισφραγιζόταν με μια ένδεικτική των ιδεών του κριτικού αφοριστική διατύπωση: «Εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς τῶ ὄντι τούτους στίχους, περιέχεται ὀλόκληρος ἡ θρηνώδης ἱστορία τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς ἡρωϊκῆς ποιήσεως»⁹. Ὅσο γιὰ τὴ στιχουργικὴ καταγραφή τῆς τρίτης αὐτῆς δημοσίευσης, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι προσεγγίζει σχεδὸν ἀπόλυτα σ' ἐκείνη τῆς πρώτης ὑποδηλώνοντας ἔτσι τὴν πηγὴ τοῦ Τυπάλδου¹⁰. Ὡστόσο ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο μᾶς ἀναγκάζει νὰ σκεφθοῦμε καὶ τὸ ἐνδεχόμενον μιᾶς ἄλλης διαδρομῆς ποὺ θὰ εἶχε πιθανὸν τὴν ἀφετηρία της στοὺς ἐφτανησιώτικους σολωμικούς κύκλους: ὁ Τυπάλδος εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἐκδότες ποὺ διέσωσε ἀκέραιον τὸν τίτλον τοῦ ἐπιγράμματος, ὅπως δηλαδὴ τὸν ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τῶν Εὐρισκομένων («...ἐν τῷ ἐξαισίῳ αὐτοῦ ποιήματι, Ἡ καταστροφή τῶν Ψαρῶν»)¹¹.

Τὴν τρίτη μνεῖα τοῦ τῆ συναντᾶμε σ' ἓνα ταξιδιωτικὸ ἀφήγημα γραμμένο τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1857 ἀλλὰ δημοσιευμένο στὴν «Πανδώρα» σὲ δύο συνέχειες, τὸν Φεβρουάριον καὶ Μάρτιον τοῦ 1858¹². Ὁ συγγραφέας τοῦ «Γοργιάς» — ὅλοι ἀναγνώριζαν κάτω ἀπὸ τὸ ψευδώνυμον αὐτὸ τὸν Κωνσταντῖνον Πώπ, τὸν παλαιὸ διευθυντὴ καὶ χρονογράφον τοῦ περιοδικοῦ «Εὐτέρπη» (1847-1855) — δηλώνοντας στὸν ἐπίλογον τῶν ταξιδιωτικῶν του ἐντυπώσεων ἀπὸ μιὰ περιοδείαν στὴ νότια Εὐρώπην τὴν πρόθεσίν του ν' ἀσχοληθεῖ στὸ μέλλον διεξοδικότερα μετὰ τὴν Κέρκυρα, τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν ἔδαφος ποὺ πάτησε, σὰν ἄλλος Ὀδυσσεύς, ὕστερα ἀπὸ τὴν «πλάνην» τοῦ στὴ Δύση, περιοριζόταν ἐδῶ μόνον σὲ μερικὰς θλιβερὰς διαπιστώσεις ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ πολιτικὸν κλίμα στὸ ἀγγλοκρατούμενον νησί καὶ προπαντὸς τὶς μεταθανάτιες τύχαι τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ ἔργου του: «φεῦ! εἰσέτι σιωπῆλὰ τὰ πάντα,

«Γιατὶ τὰ σκιάζει ἡ φοβέρα
Καὶ τὰ πλακόνει ἡ σκλαβιά»

9. Πανδώρα 8 (1857-58) 328.

10. Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἐντοπίζεται στὸν στίχον 4: Κ' εἰς τὴν κόμην Κοτζιάς, Καὶ στὴν κόμην Τυπάλδος. Ἡ μετοχὴ γεναιμένο, στὸν Τυπάλδον ὅπως στὸν Κοτζιά: γινόμενο.

11. Ὁ.π., σ. 328. Ἡ δημοσίευσις τοῦ Τυπάλδου βιβλιογραφήθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Βαλέτα (βλ. σημ. 2), ἀλλὰ μετὰ ἀνακρίβειαι: χρονιὰ τῆς δημοσίευσης εἶναι τὸ 1857 καὶ ὄχι τὸ 1858 καὶ ἡ σχολαστικὰ ἀκριβὴς παραπομπὴ στὶς σελίδας τοῦ περιοδικοῦ, 328β καὶ ὄχι 329α. Πβ. στὸ ἴδιον δημοσίευμα τὸ λήμμα ὑπ' ἀριθ. 98. Στὴν περιγραφὴ Βαλέτα στηρίχθηκε προφανῶς καὶ ὁ Γ.Ν. Παπανικολάου στὴ σολωμικὴ βιβλιογραφία του, Δ. Σολωμοῦ Ἔπαντα, Ἀθ. 1972, τ. Β', σ. 794, λήμμα «Πανδώρα».

12. «Ἐλληγνος περιηγητοῦ σημειώσεις», Πανδώρα 8 (1857-58) 511-516 καὶ 535-539.

ὡς εἶπεν ὁ Σολωμός εἰς τὸν ἀθάνατον ὕμνον του περὶ ὅλης τῆς ὑποδούλου Ἑλλάδος. Ὁ Σολωμός! Ὡν ἐν τῇ νήσῳ ἐκείνῃ, ἦν ἡγάπα τοσοῦτον καὶ κατόκησεν ὑπὲρ τὴν εἰκοσαετίαν, ἠρώτησα περὶ αὐτοῦ, ἀποθανόντος πρὸ τινων μηνῶν... Καὶ ὀλίγοι ἦσαν οἱ ἀναμνησκόμενοι ἐτι αὐτοῦ... Ἠρώτησα ποῦ εἶναι τὰ χειρόγραφα ποιημάτων του, τὸ *Μεσολόγγι*, ὁ *Λάμπρος*, τὰ *Ψαροῶ*, καὶ οὐδεὶς ἐγνώριζε νὰ μ' ἀποκριθῇ. Ἐλπίζων νὰ ἐνασχοληθῶ περὶ τὴν βιογραφίαν τοῦ ἐνδόξου τούτου ποιητοῦ μας, παύω ἐνταῦθα τὸν περὶ αὐτοῦ λόγον»¹³. Φυσικὰ οἱ συζητητὲς τοῦ φιλοπερίεργου ἀθηναίου περαστικοῦ τῆς Κέρκυρας¹⁴ δὲν ἦταν, ὅπως φαίνεται, τὰ ἀρμοδιότερα πρόσωπα γιὰ ν' ἀπαντήσουν στὰ ἐναχώνια ἐρωτήματά του, ποῦ ὥστόσο δὲν θ' ἀργοῦσαν νὰ πάρουν ἐκνοποιητικὴ ἀπάντησι: τὸ 1859 ἔβγαине στὸ φῶς μὲ τὴ φροντίδα καὶ τὸ μὶχθο τοῦ Ἰά-

13. Ὁ.π., σ. 539 (τὰ ἀποσιωπητικὰ ἀνήκουν στὸ κείμενο τῆς *Πανδώρας*). Πβ. σ. 514, σχόλιο ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή στὴ Σικελία μὲ ἀφορμὴ ἓνα θρυλλούμενο ἐπεισόδιο τῆς ἄτυχης ἀθηναϊκῆς ἐκστρατείας κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ δεσινὰ τῆς αἰχμαλωσίας ὅσων Ἀθηναίων τραγουδοῦσαν χορικά τοῦ Εὐριπίδη. Ἡ πράξι αὐτή, κατὰ τὸν Πάπ, εἶναι «λαμπρὰ καὶ ἀθάνατος μαρτυρία τῆς φιλομουσίας τῶν Σικελιωτῶν (...). Τοσαύτην ποτὲ εἶχε δύναμιν ἡ Ἑλληνικὴ ποίησις ἐπὶ Ἑλληνικῶν ψυχῶν. Δὲν ἐθαύμαζον ἐκεῖνοι ποιητικὰ τινὰ σκαλαθύραμα, ὡς ἐνιοὶ σήμερον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ τὴν ἀληθῆ ποίησιν, τὴν τοῦ Σολωμοῦ, τὴν τῆς καρδίας». Καὶ παλαιότερα, στὰ χρονολογήματα τῆς *Εὐτέρας* («Ἔργα καὶ ἡμέραι»), δὲν σπάνιζαν οἱ ἀναφορὲς στὸν ποιητὴ τῆς Ζακύνθου, εἴτε μὲ τὴν ἐπίκληση στίχων του προσαρμολόμενων στὶς περιστάσεις, εἴτε μὲ πρόθεσι ἀξιολογήσεων στὸν ἑλληνικὸ ποιητικὸ χῶρο, ὅπως π.χ. στὸ χρονολόγημα τῆς 1.6.1849, σ. 455α. Ὅσο γιὰ τὴν ὑποσχόμενη ἐδῶ βιογραφία τοῦ Σολωμοῦ, ὁ Πάπ τὴν ἔγραψε καὶ τὴ δημοσίευσσε εἰκοσι σχεδὸν χρόνια ἀργότερα στὸ περιοδικὸ *Βύρων* 2 (1876) 199-208. «Ἐπελαθόμεθα αὐτοῦ ἐπὶ μακρόν» σημειώνει μὲ κάποιες τύψεις (σ. 201). Γιὰ μᾶς ἔχει ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ ἄρθρο αὐτὸ παρατεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάλυσι τῶν ἄλλων ποιημάτων τοῦ Σολωμοῦ γιὰ νὰ σχολιάσει μόνον τὸ ἐπίγραμμα τῶν Ψαρῶν, ποῦ τὸ δημοσιεύει σὲ νέα παραλλαγή (στ. 5: *γενομένο*, στ. 6: *ποῦ ἐμείναν*). «Κατ' ἐμὲ — γράφει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα — τὸ ἐξάστιχον τοῦτο ἤρκει ν' ἀπαθανάτιση τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ, οὐδὲ γνωρίζω ἂν παρουσιάξῃ οἰουδήποτε ἄλλου ἔθνου ποιήσις ὑψηλοτέρας [γρ. ὑψηλοτέρους] τὰς εἰκόνας, τὴν περιεκτικότητά καὶ τὰς ἐννοίας φθόγγους» (σ. 208). Πβ. Γ. Βαλέτα, «Ὁ Σολωμός καὶ ἡ νεοελληνικὴ κριτικὴ. Μιὰ σύντομη ἐπισκόπησι τῶν σολωμικῶν μελετῶν», *Νέα Ἑστία*, Χριστούγ. 1978, σ. 180.

14. Ἡ παρουσία του ἐκεῖ πιθανὸν νὰ μὴν συνδέεται μόνον μὲ τὸ τέρμα τοῦ ταξιδιοῦ του. Στὴν ἐφημ. *Αἰὼν* τῆς 1.7.1857, σ. 4, βρισκομὲ νὰ ἀναγγέλλεται ὁ προβιασμός του ἀπὸ τὴ Γραμματεία τοῦ Προξενείου τῆς Μάλτας στὴν ἀντίστοιχη τοῦ Γενικοῦ Προξενείου τῆς Κέρκυρας. Πάντως ἔφτασε μὲσω Μάλτας στὶς 9 Σεπτεμβρίου: βλ. τὸν πίνακα «Κατάπλους ἐπιβατῶν μὲ δημόσια πλοῖα», *Ἐφημερίς ἐπίσημος τοῦ ἠνωμένου κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων*, 7/19.9.1857, σ. 12.

κωβου Πολυλά και άλλων φίλων του ποιητή ή έκδοση των Εύρισκομένων στον ίδιο ακριβώς έκεινο τρόπο, του οποίου την ολιγωρία απέναντι στη σολωμική παρακαταθήκη είχε έμμεσα επικρίνει ο Πώπ στο ταξιδιωτικό του 1857¹⁵.

Βέβαια τὰ «Ψαρά», με τὴ μορφή που μοιάζει νὰ τὰ ἰδεαζόταν τότε ὁ περιηγητὴς μας ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἄλλοι τὰ μνημονεύουν τὴν ἴδια ἐποχὴ — εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ συμπαράθεσή τους ἀνάμεσα στὶς μεγάλες ἀνεκδοτὲς ποιητικὲς δημιουργίες τοῦ Σολωμοῦ, τοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους (= Μεσολόγγι), τὸν Λάμπρο, τὸν Πόρφυρα κλπ., σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἀνάλογης ἔκτασης ἔργο¹⁶ — μ' αὐτὴ τὴ μορφή δὲν στιχουργήθηκαν ποτέ, ἀνεξάρτητα ἴσως ἀπὸ τὶς ὅποιες προθέσεις τοῦ ποιητῆ, καὶ ἀπὸ κανέναν, ὅσο τουλάχιστο γνωρίζω, τὸ ἐξάστιχο ἐπίγραμμα δὲν θεωρήθηκε στὰ μεταγενέστερα χρόνια ἀπόσπασμα εὐρύτερης σύνθεσης ποὺ ἀγνοεῖται ἡ τύχη της. Τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι καὶ ἡ δημοσίευσή του στὰ Εὐρισκόμενα στηρίχθηκε ὄχι σὲ κάποιο χειρόγραφο ἀλλὰ σὲ ἀπὸ μνήμης ἀκούσματα τῶν ἐκδοτῶν¹⁷, δὲν ἄφηνε περιθώρια γιὰ εἰκο-

15. Νὰ καταλογίσουμε ἀπλῶς ἄγνοια καὶ ἀδιαφορία στοὺς συνομιλητὲς τοῦ Πώπ ἢ μήπως μιὰ διάθεση κρυψίνου καὶ ἐπιφυλακτικότητος ὑπαγορευμένη ἀπὸ τὴν τροπὴ τῶν πραγμάτων γύρω ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρακαταθήκη; Τὸ κλίμα τῆς ἀμηχανίας καὶ ἀπογοήτευσης μπροστὰ στὴν ἀποσπασματικὴ εἰκόνα ποὺ παρουσίαζαν τὰ κατάλοιπα τοῦ ποιητῆ, δημιουργημένο ἤδη πολὺ πρὶν νὰ δοῦν αὐτὰ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀσφαλῶς θὰ βάραινε στὶς συζητήσεις μετὰ τὸν ἀδιάκριτο «ξένου» τῆς Κέρκυρας. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Λίνου Πολίτη, «Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ σύγχρονοί του», στὸ *Γύρω στὸ Σολωμό. Μελέτες καὶ ἄρθρα (1938-1958)*, ἐκδ. Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, Ἀθ. 1958, σ. 205 κ.έ. (ἡ μελέτη πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ *Νέα Ἑστία* 62 (1957), Χριστοῦγ. τεύχος). Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μοιάζει ὑπερβολικὴ ἡ διαπίστωση τοῦ Πώπ ὅτι ὁ Σολωμὸς εἶχε σχεδὸν ξεχαστεῖ ἀπὸ τοὺς Κερκυραίους μερικὸς μῶλις μῆνες μετὰ τὸ θάνατό του. Στὰ τέλη Αὐγούστου, λίγο δηλαδὴ πρὶν νὰ γράφει τὸ ταξιδιωτικὸ του, καταχωρίζεται στὴν ἐφημερίδα τῆς Κέρκυρας *Τὰ Καθημερινά* (φ. τῆς 24.8.1857, σ. 4) μιὰ ἀκόμα Ὠδὴ ἀπὸ τὶς πολλὲς ποὺ εἶχαν ὡς τότε δημοσιευθεῖ στὸν κερκυραϊκὸν τύπο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ. Βλ. ἀναφορικὰ μετὰ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ Γ. Βαλέτα, «Νέα Σολωμικά», *Νέα Ἑστία* 33 (1943) 533-535

16. Τὶς σχετικὲς μαρτυρίες, ἀπὸ τοὺς ἐπιμνημόσυνους κυρίως λόγους τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1857 στὴ *Ζάκυνθο*, βλ. συγκεντρωμένες στὸν Α. Πολίτη, ὁ.π., σ. 201. Πβ. τοῦ ἴδιου, «Χρονολογικὰ ζητήματα σὲ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ», ὁ.π., σ. 97. Ἐνδεικτικότερος γιὰ τὸ θέμα μας μοῦ φαίνεται ὁ τρόπος τῆς διατύπωσης τοῦ Ν. Κοτζιᾶ: *Ἐκ Σολωμοῦ ποιήματος Περὶ Ψαρῶ[ν] ἀλώσεως ἀνεκδότου*, ὁ.π. σ. 5 καὶ Ν. Βέη, ὁ.π., σ. 1089. Σὲ μιὰ σύνταξη χωρὶς σχήματα ὑπερβατὰ θὰ διαβάσαμε: «Ἐξ ἀνεκδότου ποιήματος Σολωμοῦ Περὶ ἀλώσεως Ψαρῶν».

17. «Τοῦτα τὰ ἐπιγράμματα δὲν εὐρέθησαν εἰς τὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ τὴν

τολογίες γύρω ἀπὸ τὸ θέμα. Σὲ προφορική παράδοση βασίζονται προφανῶς καὶ οἱ δημοσιεύσεις τοῦ 1857. Παρατηρήσαμε ἤδη τὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὶς γραφῆς Κοτζιᾶ καὶ Τυπάλδου. Ἀνάλογη παραλληλία διαπιστώνεται καὶ στὰ κείμενα Κατραμῆ καὶ Πολυᾶ· καὶ οἱ δύο τυπώνουν γεναμένο, ποῦ εἶχαν κλπ. Ἀλλ' ἐδῶ ἡ πηγὴ εἶναι κοινὴ καὶ ἄμεση: τὸ στόμα τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Ἡ «γλυκύφθογγος φωνή» του ἀντηχοῦσε ἀκόμη στ' αὐτιὰ τοῦ Κατραμῆ, ὅταν στὰ 1857 κατέθετε τὴν προσωπικὴ του μαρτυρία γιὰ τὶς συναντήσεις ποῦ εἶχε παλαιότερα μαζί του στὴν Κέρκυρα¹⁸.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα διαδοχικὰ ἀνακύπτουν τὰ ἐρωτήματα. Πῶς π.χ. ὁ τόσο προσεκτικὸς στὶς βιβλιογραφικὲς του ἀναφορὲς Πολυᾶς δὲν μνημόνευσε στὶς Σημειώσεις τῶν Εὐρισκομένων τὶς προδημοσιεύσεις ἀν ὄχι τοῦ Κοτζιᾶ, τουλάχιστο τῶν Κατραμῆ καὶ Τυπάλδου, ἀφοῦ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο τόμο τῆς «Πανδώρας» τοῦ 1857-58 ἀναδημοσιεύει, δηλώνοντάς το κάθε φορά, ἄλλα ποιήματα ποῦ δὲν βρέθηκαν στὰ χαρτιὰ τοῦ ποιητῆ¹⁹; Καὶ πῶς ἀκόμα — γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε πρὸς πίσω — οἱ ἐκδότες τῆς δεύτερης συλλογῆς τῶν σολωμικῶν ποιημάτων Ε. Μανταβίνος καὶ Γ. Δαλλαπόρτας, δὲν συμπεριέλαβαν τὸ ἐπίγραμμα στὴν ἔκδοσή τους, ποῦ τυπώθηκε, καθὼς φαίνεται, γύρω στὰ τέλη τοῦ 1857 στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε, κατὰ τὴ δῆλωση τῶν ἴδιων, τὸν φιλόδοξο στόχο νὰ καταστήσει στὸ κοινὸ «ἐφικτὰ τὰ τῆδε κάκειῖσε διεσπαρμένα τεμάχια τῆς ὑψηπετοῦς του ποιήσεως»²⁰; Ἡ εἰρωνεία τοῦ πράγματος εἶναι ὅτι ἡ «Πανδώρα» τοῦ 1857-58 εἶχε καὶ ἐδῶ τὴ σύμπραξή της (στὶς 15 Αὐγούστου πρωτοδημοσίευσε τὸ ἐπίμετρο τῆς συλλογῆς, τὴν πολύστροφη ὠδὴ τοῦ Γ. Δαλλαπόρτα «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ Δ. Σολομοῦ»)²¹, ἔτσι ποῦ δικαιολογημένα νὰ ἀναρωτιόμαστε γιὰ τὸ πῶς τελικὰ ἔμεινε ἀπαρ-

ἀκρίβεια τῆς γραφῆς βεβαιόνουν ὁ Ἐκδότης καὶ οἱ συνεργάταις του, ὅπου τὰ ἄκουσαν ἀπὸ τὸν ποιητῆ», *Ἄπαντα*, ἔκδ. Α. Πολίτη, σ. 331.

18. «Ἀκροαταί, πιστεύσατέ μοι, πολλὰ ἔτη ἤδη παρήλθον, πλὴν ἡ γλυκύφθογγος φωνή του, ἀντηχεῖ ἀκόμη εἰς τὰ ὦτα μου», *Λόγος ἐπιτάφιος*, ὅ.π., σ. 13.

19. *Εὐρισκόμενα*, σ. 216 κ.έ. Πβ. Ν.Β. Τομαδάκης, ὅ.π., σ. XXI κ.έ.

20. *Ποιήματα Σολομοῦ καὶ Ὁδὴ εἰς τὸν θάνατόν του*, σ. 3. Δὲν περιέχει τὸ ἐπίγραμμα οὔτε καὶ ἡ κλεψίτυπη ἔκδοσή της τοῦ Δ.Ν., Ἀθ. 1858, παρόλο ποῦ ὁ ἀνώνυμος ἐκδότης σαρκάζει τὸν Δαλλαπόρτα γιὰτὶ θέλησε «παραλείπων πολλὰ τοῦ περιφήμου ποιητοῦ ἔργα, νὰ μᾶς προσφέρῃ τὸ ἰδικόν του, ὡς εἰ εἶχόμεν ἐπιθυμίαν ν' ἀναγνώσωμεν ποιήματα τοῦ Δαλλαπόρτα», σ. 3. Πβ. Ν.Β. Τομαδάκης, ὅ.π., σ. XXI.

21. σ. 221-226. Ἡ 15 Αὐγούστου μᾶς δίνει ἔτσι τὸ ὄριο post quem τῆς ἐκτύπωσης τῆς συλλογῆς. Τὰ ἀντίτυπα μὲ ἐξώφυλλο ἔχουν δύο χρονολογίες: 1857

τήρητη από τους παλαιούς εκείνους εκδότες των σολωμικῶν ποιημάτων ἢ ὑπαρξῆ τοῦ ἐπιγράμματος στίς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ.

Ὡστόσο αὐτὴ ἐξακολούθησε οὐσιαστικὰ νὰ λανθάνει καὶ στοὺς μεταγενέστερους καιροὺς, παρὰ τὴν ἐπισήμανσὴ τῆς, μερικὴ καὶ ἀτελὴ ἄλλωστε, ἀπὸ τὴ σολωμικὴ βιβλιογραφία. Καμιά λ.χ. ἀπὸ τὶς νεώτερες ἐκδόσεις τῶν Ἀπάντων, οὔτε οἱ εἰδικὲς διατριβὲς γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῶν ἔργων τοῦ Σολωμοῦ, οὔτε οἱ συναφεῖς μελέτες, οὔτε, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ μονογραφίαι γιὰ τὴν «Πανδώρα» — στίς ὁποῖες ἐπισημαίνεται μὲ ἔμφραση ἢ παρουσία τοῦ Σολωμοῦ μέσα στὸ περιοδικὸ — ἀποθησαύρισαν, ὅσο μῦθρεσα νὰ διαπιστώσω, τὶς δημοσιεύσεις τοῦ 1857²² προεκτείνοντας τὴ βιβλιογραφικὴ περιπέτεια τοῦ ἐπιγράμματος ὡς τὶς μέρες μας. Ἴσως βέβαια, στὸ τέλος-τέλος, αὐτὸ νὰ μὴν ἔχει καὶ τόση σημασία ὅσην ἀσφαλῶς πρέπει ν' ἀποδώσουμε στὸ γεγονός, ὅτι χάρις στίς νέες μαρτυρίες τοῦ 1857, πολὺ κοντινὲς στὸ θάνατο τοῦ ποιητῆ, μπορούμε τώρα νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν ἀποψη ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ κορυφαῖο σύγχρονο σολωμιστὴ: «ἀκόμη καὶ τὸ ἐπίγραμμα τῶν Ψαρῶν, (...) εἶναι περιεργό πῶς δὲν εἶχε γίνει καθόλου εὐρύτερα γνωστό»²³.

Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος

στὴ σελίδα τίτλου, 1858 στὸ ἐξώφυλλο, ἐνδειξῆ ὅτι τὸ βιβλίον πρέπει τελικὰ νὰ κυκλοφόρησε τὸ 1858· βλ. Γ. Βαλέτα, «Κριτικὰ στὸ Σολωμό», ὅ.π., σ. 165, καὶ Γκί-νη-Μέζα, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, Γ', ἀρ. 7353.

22. Ἄγνωστὸ ἐξάλλου ἀν καὶ ποῦ ὁ Φ. Μιχαλόπουλος δημοσίευσε τὶς «συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις» στὸ βιβλίον τοῦ Η. Βουτερίδη, Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἑλλη-ληνες, Ἀθ. 1937, ποὺ προανάγγειλε σὲ γράμμα του στὴν Καθημερινὴ τῆς 5.4. 1937, σ. 4.

23. Λ. Πολίτης, Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ σύγχρονοί του, ὅ.π., σ. 196.